

SƏNƏTKAR ÖMRÜ

Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinə bir çox görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Xalqımızın iftixarı, XX əsrin qüdrətli sənətkarı Üzeyir Hacıbəyli də belə şəxsiyyətlərdən biridir.

Üzeyir Hacıbəyli ədəbi-bədii aləmə həyatı yaxşı və dərinlən bilən bir yazıçı kimi gəldi. İlk gündən də dövrü və əsri ilə bir cərgədə addımladı. Zamanın qabaqcıl ideyaları səviyyəsində dayanmağa, xalqının keçmişinə hörmət etməyə, onun milli ləyaqətini qorumağa, indisi və gələcəyi ilə yaşamağa başladı. Bunun üçün ük növbədə təbliğ etmək istədiyi ideyaların xalqa xeyrini, ictimai mənasını düşündü, onların yayılması üçün yeni yollar, üsullar və formalar tapdı. Mədəniyyətə bir sıra yeni çalarlar, janrlar gətirdi. Bu yolda gərgin əzab və əziyyətlərə dözdü, dəhşətli çətinliklərlə üzləşməyə məcbur oldu. Bir an da olsa əqidəsindən dönmədi, ictimai mövqeyindən geri çəkilmədi. Əksinə, əsrdən-əsrə, ildən-ilə ucaldıqca tərəqqiyə, inkişafa böyük ehtiyacı olan müqəddəs xalqına, doğma torpağına daha dərinlən bağlandı, əlinin gücündən, vətəninin qüdrətindən qüvvət aldı, özünün böyük daxili dünyasına, coşqun vətənpərvərliyinə, sədaqətli vətəndaş olmağına qədirlən xalqını inandıra bildi. Bununla da özünə böyük bir dayaq və arxa qazandı. Xalqına həqiqi oğulluq elədiyi üçün adı əbədləşdi, əsrlərə və nəsillərə nümunə oldu. XX əsrin tarixi ona öz qızıl səhifələrində yer ayırdı. Onu əsrin böyük oğlu, milli operanın banisi, musiqili komediya janrının ilk yaradıcısı, mahir jurnalist, yeni çalarlı publisistik ədəbiyyatın banilərindən biri, ilk maarif və mədəniyyət işçisi, qüdrətli dramaturq və güclü vətəndaş yazıçı kimi qəbul etdi. Onun məna dolu zəngin ədəbi-bədii irsi, hər cəhətdən kamil, insani hiss və duyğulardan yoğrulmuş müdrik şəxsiyyəti, əzablı və şərəfli həyatı böyük bədii və elmi əsərlər üçün zəngin materialdır. Bu qüdrətli sənətkarın ən birinci obyektı insan, onun həyatı, ən birinci qəhrəmanı isə xalq və onun mübarizəsi olmuşdur. Ona görə də Üzeyir sənəti indinin özündə də müdrik fikirlər, böyük səciyyələr və ehtiraslar sənəti kimi müasir mədəniyyətə işıq salır. Üzeyir irsi yalnız xalqı düşündürən, onun tələb və ehtiyacları ilə bağlı olan, bəzən onu həyəcana gətirən, bəzən də sevindirən mətləblərdən yarandığı üçün həm son dərəcə sadə və həm də qüdrətlidir. Üzeyir irsinin gücü insan ləyaqətini alçaldan, ona hər cəhətdən düşmən kəsilən qeyri-sağlam şəraitə, feodal dünyasının çürük qayda-qanunlarına qarşı yönəlməsində, cəmiyyətə səadət və xoşbəxtlik arzulamasında, daima irəliyə, gələcəyə səslənməsində, güclü həyat eşqi təbliğ etməsindədir. Məhz buna görə də XX əsr mədəniyyətini, ictimai fikir tarixini Üzeyir Hacıbəylisiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Keçən əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə yeni realist-satirik publisistikanın, hekayənin, M.Ə.Sabir yeni şerin, Ə.Haqverdiyev yeni dramın bayraqdan idisə, Üzeyir Hacıbəyli inqilabi-demokratik publisistikanın yeni çalarlarının, "ədəbiyyat tariximizdə misli görünməyən yeni, realist məzhəklərin" yaradıcısı olmuşdur.

Böyük Üzeyirin çoxçalarlı zəngin yaradıcılığı həmişə müasir tənqid və musiqi ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun məftunedici musiqisi, publisistikası, etik, estetik və ictimai-siyasi görüşləri, jurnalistik fəaliyyəti və dramaturgiyası haqqında S.Vurğun, M.Arif, M.C.Cəfərov, Ə.Sultanlı, M.İbrahimov, F.Köçərli, F.Hüseynov, R.Nağıyev, Q.Məmmədli, Q.Qasımov, E.Abbasova, X.Məlikov, C.Quliyev, Y.Şirvan və s. kimi görkəmli alim və yazıçılar qiymətli fikirlər söyləmişlər. Bundan sonra da Üzeyir irsi haqqında yeni-yeni əsərlərin yaranacağı şübhəsizdir.

Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli 1885-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycanın səfali güşələrindən biri olan Ağcabədidə anadan olmuşdur. Atası Əbdülhüseyn Hacıbəyli Şuşanın maarifpərvər ziyalılarından biri olmuş, ağcabədili Kərbəlayı Ələkbər bəyin qızı Şirin xanımla evlənmişdir. Əbdülhüseyn Hacıbəyli təxminən 1901-ci ildə vəfat etmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin uşaqlıq və gəncliyinin ilk çağları Şuşada keçmişdir. Şuşa yalnız öz təbii gözəlliyi, tarixi yaraşığı ilə

deyil, həm də özünün elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyat və incəsənətə verdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə nəzəri cəlb etmişdir. Pənahabad kimi tarixə daxil olan, Şuşa kimi məşhurlaşan bu şəhər Vaqiflərin, Zakirlərin, Natəvanların, Cabbar Qaryağdıoğlaarın, Seyid və Xan Şuşinskiyərin ilham mənbəyi olmuşdur. Respublikamızın ilk musiqi ocağı kimi şöhrət qazanan Şuşa Üzeyir Hacıbəyli üçün də ilk yaradıcılıq qaynağı idi. Üzeyir Hacıbəyli haqlı yazır ki, "...Mən ilk musiqi təhsilimi uşaqlıq zamanı Şuşada, ən yaxşı xanəndə və sazəndələrdən almışam. O vaxt mən "Muğam" və "Təsnif oxuyardım. Səsim xanəndələrin xoşuna gəlirdi. Onlar mənə oxudar və öyrədirdilər..." Üzeyir Hacıbəyli ibtidai təhsilini Şuşada, Nikolayevski adına rus-tatar məktəbində almışdır. Uşaqlıqdan təbiətdən zövq alan, el ruhunda tərbiyələnən Üzeyir sənətə böyük həvəs göstərmiş, zəngin xalq yaradıcılığı ilə maraqlanmağa başlamışdır. Şagird ikən bir neçə kiçik nağıl toplamış, üzünü köçürmüş və bir kitabça tərtib etmişdir. Üzeyir, 1899-cu ildə Şuşa rus-tatar məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına daxil olur. Seminariya illəri Üzeyirin dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynayır. Tələbəlik həyatı, buranın müxtəlif millətlərdən olan qabaqcıl dünyagörüşlü insanları Üzeyirdə vətən qürurunu daha da qüvvətləndirir. O, kütləvi fənlərlə yanaşı, bilavasitə musiqi təhsili və nəzəriyyəsi ilə bağlı olan elmlərlə də maraqlanır, bir sıra alətlərdə çalmağı öyrənir. Tələbəlik illəri haqqında Üzeyir Hacıbəyli yazır: "...Seminariyada skripkada, violonçeldə və nəfəsli alətlərdə çalmağı öyrəndim. Mən orada musiqi nəzəriyyəsi haqqında da az-maz məlumat ala bildim".

Üzeyir Hacıbəylinin seminariya təhsili haqqındakı məlumatlarda diqqəti daha çox iki məsələ cəlb edir. Onlardan biri Üzeyirin xarakterinə tam uyğun olan vətəndaşlıq borcu, digəri isə bu borcu yerinə yetirmək cəhdi. Üzeyir Hacıbəyli boş yerə əmək və vaxt sərf etməmiş, hər günün qədrini bilmiş, hər anın ictimai dəyərini nəzərə almışdı. Həqiqi istedadını tapana, üzə çıxarana qədər özünü müxtəlif sənət sahələrində yoxlamış, sınaqdan keçirmişdir. Gah müxtəlif musiqi alətlərində çalmış, gah rəsm çəkmiş, bəzən şən, gümrəh olmuş, bəzən də uzun müddət fikrə dalmışdır. Bütün bunlarla yanaşı o, seminariya illərində "Şərq musiqi və nəğmə məsələlərində... misilsiz avtoritet, tənqidçi və icraçı ustad Üzeyir" kimi tanınmışdır. Bu tələbə müvəffəqiyyəti də Üzeyiri razı salmırdı. Ona görə də daha ciddi, daha məhsuldar işləyir, xalqının ehtiyaclarını yüngülləşdirmək üçün yeni yollar və formalar axtarırdı. Hətta bir dəfə semmariyanın son kursunda ikən imtahan üçün "Mən gələcəkdə nə iş görəcəyəm" mövzusunda yazdığı inşada, "mən məktəblərimiz üçün ana dilində tədris olunmaqdan ötrü dərs kitabları tərtib edəcəyəm" yazmışdı. Bu, əsl vətəndaşlıq idi. Gələcəkdə xalqın, Vətənin inkişafı yolunda bütün bilik və bacarığını əsirgəməyən bir gəncin, tələbə Üzeyirin andı idi.

1904-cü ildə Üzeyir Hacıbəyli Qori seminariyasını bitirib Şuşanın yaxınlığında Cəbrayıl uyezdinin Hadrud kənd məktəbinin 3-cü paralel sinfinə müəllim təyin olunur. Üzeyir Hacıbəyli yalnız dərs deməklə kifayətlənmir. Bir sıra mətbuat orqanları ilə əlaqə saxlayır. "Kaspi" qəzetində "U" imzası ilə yazılar çap etdirir. Qəzetin sentyabr, oktyabr, noyabr və dekabr nömrələrində ədibin bir neçə məqaləsi çap olunur. 1905-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli Hadruddan Bakıya qayıdır və "Həyat" qəzetində işə girir. Bu barədə o özü yazır ki, "...1904-cü ildə seminariyanı bitirdikdən sonra bir il kənddə müəllimlik etdim, ondan sonra Bakıya gəldim. 1905-1908-ci illərdə də pedaqoji sahədə çalışıb Bibiheybət rayonunda və şəhərdə müəllimlik edib, eyni zamanda redaksiyalarda çalışırdım". Bakı həyatı, inqilablar şəhərinin ictimai-siyasi hadisələri gənc Üzeyiro təsirsiz qalmır. O, tez bir zamanda ictimai həyat axınına düşür, zamanın qabaqcıl ideyalarının təsiri altında onun dünyagörüşündə yeni meyillər yaranır.

"Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-təvəccöhü", "Gözüaçıq tacirlərimizə xitab" və başqa publisistik yazıları ilə ədəbi ictimaiyyətə daxil olur, öz imzasını əsaslandırır. Üzeyir Hacıbəylinin əksər dövrü mətbuatda iştirakı, onun məşhur jurnalist və

böyük publisist kimi yetişməsinə və şöhrət qazanmasına səbəb olur. 1906-cı ildən başlayaraq Bakının və ümumən Zaqafqaziyanın ictimai dairələrində tanınmağa başlayır. Dövrünün C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, H.Ərəblinski və başqa qabaqcıl vətəndaş ziyalıları ilə yaxınlıq və dostluq isə Üzeyir Hacıbəylinin demokratik ideyalara yiyələnməsinə, müasir milli məfkurə səviyyəsinə yüksəlməsinə köməklik göstərir. Bütün bu nailiyyətlər və uğurlar Üzeyir Hacıbəyli ictimai münasibətlər, vətəndaşlıq borcu və vəzifələrinə daha dərinlənə bağlayır. 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində katib işlədiyi vaxtdan yeni bir sahəyə, tərcüməçilik sahəsinə keçir. N.V.Qoqolun "Şinel" hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Bu, Azərbaycanda tərcüməçilik işinin ilk uğurlu və realist nailiyyətlərindən biri idi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı 5 aprel 1909-cu il tarixli nömrəsində yazırdı: "...İndi də mənim fikrimə bir şey gəlir. Söz yox, Köçərli cənablarının açıq və mənalı məqalələrindən. Üzeyir cənablarının şirin tərcümələrindən və qeyri yazıçılarımızın Qoqol barəsində verdikləri məlumatdan oxucularımız haman yazıçını bir növ tanıdılar və bəlkə yaxşı tanıdılar". Üzeyir Hacıbəylinin böyük rus klassiklərindən - Krılovdan, Puşkindən, Qoqoldan misallar gətirməli, onların yaradıcılığına müraciət etməsi ədibin və ümumən XX əsr Azərbaycan ziyalılarının rus xalqına, onun yüksək məfkurəli, realist ədəbiyyatına olan böyük marağın nəticəsi idi.

Üzeyir Hacıbəylinin jurnalistlik fəaliyyəti onun pedaqoji və metodiki xidmətləri ilə üzvi əlaqə və təsirdə inkişaf edirdi. o, 1907-ci ildən başlayaraq təlim-tərbiyə və maarif sahəsində bir sıra mühüm işlər görmüşdür. 1907-ci ildə "Rusi-türki və türkirusi" lüğətini tərtib etmiş və bu sahədə uğurlu addım atmışdır. Pedaqoji sahədəki fəal xidmətlərinə və ümumən maariflə güclü əlaqəsinə görə Üzeyir Hacıbəyli 1907-ci ildə Bakıda keçirilən müsəlman müəllimlərinin qurultayına A.Şaiq, F.Ağayevlə birlikdə nümayəndə və katib seçilir. Bu, Üzeyir Hacıbəylinin bir maarif işçisi kimi həm həvəsini və həm də məsuliyyətini artırır. Gərgin müşahidə və axtarışlardan sonra Üzeyir Hacıbəyli xalqının böyük ehtiyacını nəzərə alaraq 1908-ci ildə ibtidai məktəblərin I-II şöbələri üçün hazırladığı hesab dərsliyini çap etdirir. "Tərcüman" qəzeti həmin ilin 28 dekabr nömrəsində yazırdı: "Hesab məsələləri" müəllim Üzeyir Hacıbəylinin əsəridir, gözəl üsul ilə tərtib edilmişdir... Azərbaycan-türk şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər üçün faydalı və lazımdır".

1905-ci ildən başlayaraq Üzeyir Hacıbəyli demək olar ki, əksər dövrü mətbuatda iştirak etmiş, onlarca məqalə çap etdirmişdir. "Molla Nəsrəddin", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni iqbal", "Kaspi", "Tərcüman" və başqa qəzet və jurnallar Üzeyir Hacıbəylinin alovlu publisist kimi yetişməsində, həm də xalqımızın fikir oyanışında böyük rol oynamışdır. Bununla yanaşı, Üzeyir Hacıbəyli daha çox "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzetləri ilə bağlı olmuş, bir jurnalist və böyük publisist kimi daha çox bu mətbuat orqanlarında parlamışdır. Belə ki, 1906-cı ilədək "İrşad"ın katibi olmuş, 1909-cu ildə gündəlik "Həqiqət" qəzetində redaktor işləmiş, yenə həmin ildə, az da olsa; "Tərəqqi" qəzetinə redaktorluq etmişdir. Birinci dünya müharibəsi illərində nəşr olunan "Bəsirət" qəzeti 1914-cü il 23 avqust nömrəsində xəbər verir ki, "Qəzetlərdə intişar ediləcəyi xəbər verilən "Vətən dili" adında təzə gündəlik qəzet yaxın günlərdə nəşrə başlayacaqdır. Qəzetin müdiri Üzeyir bəy Hacıbəyli olub, dili isə başqa qəzetlər kimi deyil, mütləq vətən dili ilə yazılacaqdır". Həmin məlumatı 29 avqust nömrəsində "Kaspi" qəzeti də çap etmişdir.

Üzeyir Hacıbəylinin zəngin jurnalistlik fəaliyyəti onun digər yaradıcılıq sahələrinə də müsbət təsir göstərmişdir. O, dövrü mətbuatın imkanlarından məharətlə istifadə etmiş, xalqımızın maarif və mədəniyyət cəhətdən inkişafı üçün bir sıra dəyərli işlər görmüşdür. 1920-ci ilə qədər publisist Üzeyir, bəstəkar və yazıçı Üzeyirlə çiyin-çiyinə eyni səviyyədə inkişaf etsə də, əsrin birinci onilliyində bəzən publisist Üzeyir, yazıçı və bəstəkar Üzeyiri üstələmişdir.

Üzeyir Hacıbəylinin jurnalistlik fəaliyyətinin son günləri "Yeni iqbal" və "Azərbaycan" qəzeti ilə bağlı olmuşdur. O, 1915-1916-cı illərdə (fevralın 8-nə kimi) "Yeni İqbal" qəzetində müdir

və baş mühərrir işləmiş, 1919-cu ildə isə "Azərbaycan" qəzetinə müvəqqəti redaktorluq etmişdir. O bir tərəfdən güclü sosioloq kimi xalq, dövlət, vətən və inqilab, əxlaq və məişət məsələləri ilə əlaqədar ciddi jurnalistik və publisistik fəaliyyət göstərir, bir tərəfdən zamanın qabaqcıl maarif xadimi kimi çıxış edir, digər tərəfdən də qüdrətli bəstəkar-yazıçı kimi dövrün demokratik hərəkatı ilə səsleşən əsərlər yazırdı. Ona görə də XX əsrin ilk onilliyi həm Üzeyir Hacıbəylinin və həm də ümumən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında ən uğurlu və ən əlamətdar illər kimi qeyd olunur. Milli operanın əsası məhz bu onillikdə qoyulur, ilk musiqili komediya bu illərdə yaranır, ilk lüğət, ilk maarif dərslikləri, rus ədəbiyyatından ilk tərcümələr bu illərdə meydana çıxıb. Üzeyir Hacıbəylinin bu sahələrdəki böyük xidmətləri yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün Şərq üçün əlamətdar hadisə idi. "Kaspi" qəzeti 1908-ci il 9 yanvar tarixli nömrəsində yazırdı: "...Nicat" cəmiyyəti dram və opera əsəri üçün müsabiqə elan edir.

Cəmiyyət bu günlərdə gənc publisist və musiqiçi Üzeyir Hacıbəylinin tərtib etdiyi "Leyli və Məcnun" operasının nəşri və quruluş haqqını almışdır. Bu, müsəlman həyatında ilk operadır, özü də ayın 12-də Tağıyev teatrında oynanacaqdır...

Gənc kompozitor, Füzuli poeması əsasında opera yazmış və onun əsərlərindən operaya daxil etmişdir. Şərq mahnıları əsərə ustalıqla qoşdurulmuşdur. Truppa təşkil edilmiş və müəllifin rəhbərliyi altında tamaşa hazırlanır. Operaya böyük xərc sərf edilmişdir".

Əsər həmin gün H.Ərəblinskinin rejissorluğu və Ə.Haqqverdiyevin dirijorluğu ilə tamaşaya qoyulmuş və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Demək olar ki, əksər qəzetlər Üzeyir Hacıbəylinin xidmətlərini alqışlamış, əsəri sevinclə qarşılamışlar. Bununla yanaşı, "Leyli və Məcnun"un və Üzeyir Hacıbəylinin əleyhinə çıxanlar da az olmamışdır. "Təzə həyat", "Zənbur", "Səda", "Kəliniyyət", "Tuti", "Babayı-əmir", "Bəsirət", "Məzəli" kimi mətbuat orqanları bu cəhətdən daha mühafizəkar mövqe tutmuş, "Hacı İbrahim Qasımov", "Əbdulxalıq Axundov", "Gənc-bekar", "Muxbirimiz Kələmbaş", "Molla Sarsaqqulu", "Kor Aşıq", "Piyada zəvvər", "Tamaşaçı" kimi imzalarla müxtəlif məzmunlu karikaturalar, həcvlər, felyetonlar və bir sıra digər qərəzli yazılar dərc etmişlər. Lakin əsl sözü zamanın özü dedi. "Leyli və Məcnun"un müvəffəqiyyəti publisist və maarif xadimi Üzeyirin şöhrətini daha da yüksəklərə qaldırdı. Bu böyük sənətkar dövrünün diqqət mərkəzində duran bir ictimai xadim və vətəndaş səviyyəsinə yüksəldi. Çünki "Leyli və Məcnun" bədii ruhu ilə təmiz və müqəddəs xalq zövqü və istəklərinə uyğun bir əsər idi. Özü də böyük muğam sənəti üzərində qurulmuş, dərin milli və sosial köklərə malik idi. Bəstəkarın "Şeyx Sənan", "Rüstəm və Söhrab", "Əsli və Kərəm", "Şah Abbas və Xurşidbanu", "Harun və Leyla" operalarında da "Leyli və Məcnun"un bu gözəl ənənələri qorunub saxlanmışdı. "Leyli və Məcnun" əsrin birinci onilliyindən boylanaraq Üzeyir Hacıbəylinin 40-cı illərə qədərki yaradıcılığına işıq salmışdır. Bütün Şərq üçün əlamətdar hadisə olan bu əsər muğam sənətindən istifadə yolu ilə deyil, tam sərbəst və müstəqil musiqi dili ilə yazılısaydı, bəlkə də bu qədər şöhrət qazana bilməzdi. Üzeyir Hacıbəylinin ən böyük xidməti onda idi ki, o, xalqını yaxşı tanımış, yaşadığı dövrün ictimai, etik və estetik zövqünə və xarakterinə dərinlən bələd olmuşdur. XX əsrin ən çətin və mürəkkəb çağlarında el məhəbbətini qazanmaq üçün ən düzgün yol, xalqın zövqünə uyğun musiqi dili ilə danışmaq, ona öz mənəviyyatını, zəngin daxili dünyasını göstərən "Leyli və Məcnun" yolu idi. "Kaspi" qəzeti 2 dekabr 1909-cu il tarixli nömrəsində yazırdı: "Gənc kompozitor Üzeyir Hacıbəylinin ilk təcrübəsi olan "Leyli və Məcnun" operası Şərqin "Romeo və Culyetta"sı idi. Bu opera kütlənin son dərəcə xoşuna gəldi və hər dəfə göstərilərkən teatr az qala ağzına qədər dolu olur". Üzeyir Hacıbəyli bu böyük şöhrətdən məharətlə, xalqının, vətənin xeyri üçün istifadə etdi. 1910-cu ildə Azərbaycan musiqili komediya məktəbinin ilk qaranquşu olan "Ər və arvad" əsərini yazdı. Yenə də həmin ildə Üzeyirin ikinci opera əsəri "Şeyx Sənan" Azərbaycan səhnəsinə vəsiqə aldı. Artıq musiqi aləminin yeni bir dövrü. Üzeyir dövrü başlandı. Bu haqda bəstəkar özü yazır: "...1910-cu ildə tamamilə

musiqi sahəsinə keçib, Avropa musiqisi nəzəriyyəsini öyrənməyə başladım... Sonra Moskvaya gedib Moskva konservatoriyasının professor İlyinskiyin kursuna daxil oldum. Burada harmoniyanı baş müəllim Sokolovskidən, solfecionu professor Ladoqindən öyrəndim..."

Əsrin ilk onilliyi Üzeyirin müxtəlif teatr cəmiyyətləri, dövrün qabaqcıl şəxsiyyətləri: C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, H.Ərəblinski, H.Sarabski, N.Nərimanov, M.Maqomayev, Q.Pirimov və başqaları, müxtəlif nəşriyyatlarla əlaqə və təmasda olduğu illər kimi də maraqlıdır.

Belə ki, XX əsrin (1920-ci ilə qədər) elə bir teatr cəmiyyəti, nəşriyyatı və ədəbi klubu olmamışdır ki, Üzeyir Hacıbəylinin bu və ya digər əsəri ilə əlaqədar fəaliyyət və xidmət göstərməmiş olsun. Tağıyev teatri, Nikitin qardaşları sirki, müsəlman maarif cəmiyyəti, Orucov qardaşları nəşriyyatı, Mailov teatri, Musa Nağıyev klubu və başqaları bu sahə ilə əlaqədar bir sıra işlər görmüşlər.

Təhsilə gedənə qədər Üzeyir Hacıbəyli bir an da olsa fəaliyyətini dayandırmamış, əksinə, daha məhsuldar işləmiş, yeni-yeni əsərlər yaratmışdır. 1910-cu ildə bəstəkarın yeni bir operası - "Rüstəm və Söhrab" meydana çıxmışdır. "Günəş" qəzeti həmin il nömrələrinin birində yazır ki, "noyabrın 12-də Tağıyev teatrında əvvəlinci dəfə Üzeyir Hacıbəylinin tərtib etdiyi "Rüstəm və Söhrab" adlı təzə operası oynanacaq".

Üzeyir Hacıbəylinin XX əsrin əvvəllərindən artmağa başlayan bəstəkar və yazıçı hörməti əsərdən-əsərə, ildən-ilə daha da qüvvətli bir şəkil aldı.

1911-ci ildə tamaşaya qoyulan "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyası Üzeyir Hacıbəyli böyük dramaturq kimi təsdiq etdi. Q.Şirvanski adlı bir müəllif "Zakavkazye" qəzetinin 29 iyun nömrəsində yazır: "...Əsərin ədəbi qiyməti haqqında mətbuatda çox yazılmışdır. Ona görə də mən ona toxunmayacağam. Ancaq onu deməliyəm ki, "O olmasın, bu olsun" bizim yeni doğrulmaqda olan dram ədəbiyyatımıza böyük hədiyyədir. Onun müəllifinin adı isə artıq Axundzadə, Vəzirov, Haqqverdiyev kimilərinin sırasında yer tutmuşdur". Üzeyir Hacıbəylinin ən böyük xidmətlərindən biri bunda idi ki, o, hər bir yeni əsərinin müvəffəqiyyətindən son dərəcə düzgün nəticə çıxarır, arxayınlaşmır, həmin xətti davam etdirirdi.

Buna görədir ki, ədib-bəstəkarın əsərlərinin yaranma tarixləri arasında o qədər də böyük vaxt fərqi yoxdur. "O olmasın, bu olsun"un təsiri qurtarmamış Üzeyir Hacıbəyli "Şah Abbas və Xurşidbanu" operasını yazır. "Baku" qəzeti 1912-ci il 11 aprel tarixli nömrəsində yazır: "Aprelin 9-da Tağıyev teatrında talantlı samorodok müsəlman kompozitoru Hacıbəyli cənablarının "Şah Abbas" operası oynandı..."

Teatr tam mənası ilə ağzınadək dolu idi. Tamaşaçılar Şah Abbasın "xalq kütləsi içərisinə girməsi hadisəsini" böyük diqqətlə izləyirdi...

Tar və kamança müşayiəti ilə çalınan xalq mahnıları diqqətlə dinlənilirdi... Artistlər və Hacıbəyli dəfələrlə səhnəyə çağırıldılar".

1912-ci ildə tamaşaya qoyulan "Əsli və Kərəm" operası Üzeyir Hacıbəylinin sənətkar şöhrətinə dəyərli əlavə oldu və Üzeyirin adını görkəmli bəstəkar kimi də əbədiləşdirdi. Həmin ilin 20 may nömrəsində "Baku" qəzetində dərc olunan "Q.M." imzalı bir məqalədə deyilir: "Mən Üzeyir bəy Hacıbəylinin operalarının hamısını görməmişəm, lakin mayın 18-də Mayılov teatrında "Əsli və Kərəm" operası birinci dəfə oynandığı zaman deyirdilər ki, bu opera bizim gənc kompozitorun qələmindən çıxmış operalardan yüksəkdir..."

Müəllifi çağırdılar, artistlər onu çiyinlərində səhnəyə gətirdilər. Hacıbəyli layiq olduğu şiddətli və gurultulu alqışlarla qarşılandı".

Üzeyir Hacıbəyli bütün bu müvəffəqiyyətlər içərisində böyük narahatçılıq keçirirdi. O, daha yüksək səviyyəli əsərlər yazmaq üçün özündə həvəs, qüvvə, güc hiss etsə də, dərin musiqi savadı,

mükəmməl musiqi nəzəriyyəsi və maddi imkan sahəsində korluq çəkirdi. Ona görə də oxumaq, təhsilini artırmaq və dünya musiqi mədəniyyətinə daxil ola bilən bir istedad sahibi kimi yetişmək istəyirdi. Üzeyir Hacıbəyli bu arzusunu həyata keçirmək məqsədi ilə 1912-ci ildə iki il müddətinə Moskvaya oxumağa gedir. Maddi cəhətdən təmin olunmaq, təhsilini yarımçıq qoymamaq üçün yazdığı "Ər və arvad", "Leyli və Məcnun" və başqa səhnə əsərlərini "Nicat" cəmiyyətinin ixtiyarına verir. "Nicat" cəmiyyəti də ildə 3000 manat olmaq şərtilə Üzeyir Hacıbəyliyə ayda 250 manat pul göndərməyi vəd edir. Bu haqda Üzeyir Hacıbəyli dostu, yazıçı-bəstəkar M.Maqomayevə yazdığı məktubların birində deyir: "Nicatın fırıldaqçıları bizi aldatmaq istəyirlər. Mən nəinki onların iki ildən sonra mənə verməli olduqları məbləğin əlimdən çıxacağından, həm də mənə layiq məvacib verməkdən bir gim imtina edəcəklərindən qorxuram. Əgər bu qorxuma sən də şəriksənsə, mənə qabaqcadan xəbərdar et, bir tədbir görüm, yoxsa çıxılmaz vəziyyətdə qala bilərəm".

Nəinki dostlar, qohumlar, hətta dövrün bütün qabaqcıl ziyalıları Üzeyir Hacıbəyliyi düzgün başa düşür, onun maddi vəziyyəti və imkanını ilə əlaqədar bütün söhbətlərini ictimai mənada dərk edir, musiqi mədəniyyətimizin gələcək inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. "Yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmaq istədik. Bu da Cabbar Qaryağdı oğlunun 1912-ci ildə Varşavadan qayıdarkən o zaman Moskvada təhsil alan Üzeyir Hacıbəylinin şərəfinə bir neçə konsert verməsi və bundan yığılan vəsaitin gənc bəstəkarın təhsilinə və qeyri ehtiyaclarına sərfedilməsi məsələsidir".

Üzeyir Hacıbəyli maddi vəziyyətin ağırlığı üzündən Moskvada çox qala bilmir və Bakıya qayıdır. Bir müddət yenidən bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Maddi imkan əldə etdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün 1913-1914-cü tədris ilində Sankt-Peterburqa gedir. Professor Qalafatindən harmoniyanı öyrənməyə başlayır. Peterburqda ikən məşhur "Arşın mal alan" musiqili komediyasını yazır. Bu əsər Üzeyir Hacıbəyliyi bütün dünyada məşhar edir. Bir ilin içərisində "Arşın mal alan" yalnız Bakı teatr səhnələrində 150 dəfədən çox oynanılır, tezliklə bir sıra dillərə tərcümə edilir, özünə son dərəcə güclü və çoxlu tərəfdarlar, o cümlədən əleyhdarlar qazanır. Əsər haqqında nə qədər qeyri-real deyinmələr, ağız büzmələr olsa da, bu cızma-qaraçıların heç biri onun böyük təsir gücünü azalda bilmir, əksinə, tamaşadan-tamaşaya əsərin müvəffəqiyyətləri artır, çox-çox uzaqlara yayılır. "Vaqt" qəzetinin 10 yanvar tarixli nömrəsində dərc olunan "1916-cı ildə Milli səhnə və səhnə ədəbiyyatı" məqaləsində deyilirdi: "...Hesabat ilində Üzeyirbəyin "Arşın mal alan" adlı operettası rus və gürcü dillərinə tərcümə edilib oynanılmışdır.

Bu gün Qafqaz səhnəsində ayrıca zikr edilməyə layiq bir şəxsiyyət varsa, o da Üzeyirbəy Hacıbəyli cənablarıdır, Petroqrada ali musiqi məktəbini tamam etmiş bu şəxs, Qafqaz müsəlmanların birinci kompozitorudur. Qafqaz operası bundan on il əvvəl onun "Leyli və Məcnun" adlı operası ilə başlamış idi. Hazırda Üzeyirbəy tərəfindən musiqi ilə tərtib edilib opera tərzində oynanılan milli pyeslərin sayı ona çatır".

Üzeyir Hacıbəylinin belə böyük xidmətləri heç də hakim dairələrin xoşına gəlmir. Buna görə də Üzeyir Hacıbəylinin evi bir neçə dəfə polis tərəfindən yoxlanılmış, o, bir sıra təhqir və məzəmmətlərə məruz qalmışdır. Bu hədə-qorxular Üzeyiri öz sosial məqsədindən döndərə bilmir.

"Leyli və Məcnundan "Arşın mal alan"a qədərki qısa bir dövr Üzeyir Hacıbəyliyə əsrlərə sığmayan böyük şöhrət gətirir. Yalnız "Arşın mal alan" əsərinə əsasən demək olar ki, Üzeyir Hacıbəyli nəinki Zaqafqaziya və Orta Asiya respublikalarında, habelə Yaxın Şərq ölkələrində tanınmağa başlayır. Komediyanın Amerika, Fransa, İngiltərə və bir sıra digər xarici ölkələrdə tamaşaya qoyulması, dünyanın əksər dillərinə tərcümə edilməsi Üzeyir Hacıbəyliyə dünya şöhrəti qazandırır. Üzeyir Hacıbəyli bütün ömrünü, bilik və bacarığını müasir mədəniyyətin, musiqi elmi və musiqi sənətinin inkişafına sərf edir. Muxtəlif təhsil sistemli musiqi məktəblərinin açılması, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının təşkil olunması, dünya musiqi mədəniyyəti səviyyəli

kadrların yetişdirilməsi, Azərbaycan musiqi tarixi və musiqi nəzəriyyəsinin yaradılması sahəsində xüsusi xidmətlər göstərir. Bununla yanaşı, bir-birinin ardınca musiqi təhsili və metodikasına aid dərslər və dərslər vəsaitləri çap etdirir, yeni-yeni musiqi əsərləri yazır. 1934-cü ildə "Azərbaycan xalq türk musiqisinin əsasları", 1935-ci ildə "Azərbaycan xalq mahnılarının adlarını öyrənmək üçün təlim", "Çahargah" mövzusunda "Birinci fantaziya", "Şur" üzərində "İkinci fantaziya" və s. əsərlərini çap etdirir. 1936-1937-ci illərdə Üzeyir Hacıbəyli daha zəngin fəaliyyət göstərir. Zamanla səsləşən, müasir insanın zövqünə, ruhuna yatan dərin məzmunlu əsərlər yaratmaq, bütün musiqi kadrlarını yeni həyata səfərbər etmək üçün yollar axtarır, bu sahədə gözəl nümunələr göstərir. 1937-ci ildə "Koroğlu" operasını yaradır. Bu əsər eyni zamanda Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşünün milli mahiyyəti, Üzeyir fantaziyası və istedadının qüdrət və əzəmətinin ifadəsi idi. Xalqilik, vətənpərvərlik ideyaları ilə yoğrulmuş "Koroğlu" operası yalnız bir musiqi əsəri kimi deyil, həm də klassik irsə, xalqın tarixinə, el ədəbiyyatına yanaşmaq, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmək və xüsusilə də mədəni irs və folklor ənənələrini müasir dövrün tələb və prinsiplərinə uyğun davam etdirməyin gözəl nümunəsi idi. İlk gündən məişətə, musiqi mədəniyyətinə daxil olan bu əsər, eyni zamanda Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu zəngin tarixini, xalqın əyilməzliyini, qəhrəman keçmişi və böyük fədakarlığının təbiiliyi və qanunauyğunluğunu əks etdirən təbliği bir əsərdir. 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasında "Koroğlu"nun birinci yer tutmasının səbəblərindən biri də bu idi.

Qədirbilən xalqımız bütün vətəndaş ziyalıların, sənətin inkişafı naminə fədakarlıqlar göstərən bütün qələm sahiblərinin həmişə dostu və xeyirxahı olmuş, onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Fikrət Əmirov "Üzeyir məktəbi" məqaləsində yazır: "...Üzeyir Hacıbəylinin gənclərə münasibətində mən həmişə təmkinli bir qətiyyət, doğma bir tələbkərlilik duymuşam. Yeri gəlmişkən deyim ki, mən Üzeyir musiqisinin yetirməsi adlandırılanlar var. Bu adla yalnız fəxr edirəm. Mən Üzeyir müəllimdən xalq musiqisinin paklığını mənimsəmişəm. Üzeyir musiqisini nə qədər dinləsəm, mənə elə gəlir ki, ilk dəfədir eşidirəm, hər dəfə o mənə təzə görünür. Yaşa dolduqca dərk etmişəm ki, nə yaxşı bu böyük sənətkarla durub-oturmaq səadəti mənə də nəsis olub, onun unudulmaz məsləhətlərini eşitmişəm".

Üzeyir sənəti, Üzeyir irsi haqqında onlarca elmi-nəzəri məqalə, tədqiqat əsərləri və digər yazılar dərc olunmuşdur. Lakin elə bir əsər, xatirə və tədqiqat yoxdur ki, Üzeyir Hacıbəyli bir ictimai vətəndaş, yaradıcı sənətkar və böyük vəzifələr daşıyıcısından başqa, müdrik və maraqlı bir şəxsiyyət, son dərəcə xeyirxah, nəcis, böyük ürək və qəlb sahibi, mətin dost, sədaqətli yoldaş, alicənab ailə başçısı, hər şeydən əvvəl də sadə və təvazökar bir insan kimi təqdim olunmasın və xatırlanmasın. Böyük Üzeyir şəxsiyyəti haqqındakı bu həqiqətlər yalnız ayrı-ayrı elm və mədəniyyət xadimlərinin, yazıçıların, şairlərin, bəstəkar və rəssamların, heykəltəraş və incəsənət ustalarının və ümumən, müxtəlif sənət və elm sahəsində çalışan tanınmış mütəxəssisləri yazılarında, tədqiqat əsərlərində qorunub saxlanılmır, bunlar eyni zamanda Hacıbəylinin zəngin ədəbi irsinin də zینət və bəzəyi kimi onun hər bir əsərində özünü büruzə verir. Bu da onunla əlaqədardır ki, Üzeyir Hacıbəylinin böyük yaradıcılığı ilə onun böyük şəxsiyyəti arasında möhkəm əlaqə və bağlılıq olmuşdur. Sənətkar şəxsiyyəti ilə sənətkar yaradıcılığı arasında olan bu qarşılıqlı əlaqə və təsirin nəticəsində yaranan böyük və dahi ədəbi şəxsiyyətlər isə, yalnız xalqın içərisində qapanıb qalmır, bütün ölkənin rəğbət simvoluna çevrilir, minnətsiz və təmənnəsiz olaraq dünya klassikasına daxil olur. Üzeyir Hacıbəyli məhz belə sənətkardır. "Biz böyük Üzeyir yaradıcılığındakı bu Antey qüdrətinin sirlərini hələ çox öyrənməliyik".

Abdulla Abasov,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor